

JACEK MACIEJEWSKI

The consecration of bishops in thirteenth century Poland

Summary

This article is concerned with the consecration of bishops in late medieval Poland. The rite was part of a complex procedure which marked the transition from senior clergy to the episcopate. In the 13th century the consecrations of bishops in the ecclesiastical Province of Gniezno were conducted strictly in accordance with the requirements of canon law with regard to proper timing and the participation of guest bishops. The fact that the ceremony – whose symbolism drew on the metaphors of a (spiritual) wedding and wedding feast – took at least three days greatly enhanced its religious and social significance. The consecration was almost always presided over by the current Archbishop of Gniezno. Another characteristic local trait was concerned with the place where the ceremony was performed.

The central cathedral church was hardly privileged in this respect; on the contrary, consecrations were usually organized in larger provincial centres, either on the territory of the Archdiocese of Gniezno (and as a rule close to the Archbishop's landed estates), or not far from its borders, on the territory of the diocese of the bishop-elect. The reasons why that practice became customary must be sought in the relatively peripheral location of Gniezno with regard to other episcopal sees and in the need to work out a compromise between the ambitions of the local bishops to maintain their prestige and the necessity of keeping up lines of communication, in the broad sense of the word, between members of the Polish episcopate.

However, even a cursory glance at the practices that prevailed in the 14th-15th century reveals that consecrations of bishops were usually solemnized in the cathedral churches of the bishops-elect with lesser participation of the Archbishops of Gniezno.

Translated by A. Branny

WŁADYSŁAW PIOTR WLAŻŁAK

DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWA KS. LUDWIKA ZABORSKIEGO W POWIECIE PILICKIM (1817-1821)**1. Działalność duszpasterska**

Ks. Ludwik Alojzy Kajetan Zaborski urodził się 1755 r. w Kielcach, gdzie w miejscowej kolegiacie 10 czerwca 1778 r. przyjął święcenia kapłańskie z rąk biskupa smoleńskiego Gabriela Wodzyńskiego¹. Działalność duszpasterską rozpoczął w diecezji krakowskiej jako wikariusz parafii Nowy Korczyn, zaś w 1784 r. został proboszczem parafii Giebło, z czym związana była godność kanonika Kapituły Kolegiackiej w Pilicy². W tym czasie jego działalność duszpasterska znalazła uznanie u władz kościelnych, gdyż 29 grudnia 1787 r. Stolica Apostolska mianowała go prefektem misji apostolskich w diecezji krakowskiej, co 1 marca następnego roku potwierdził biskup Michał Jerzy Poniatowski³.

W kilka lat później awansował w kapitule pilickiej obejmując dziekanie, co oznaczało przeniesienie na probostwo w Mrzygłodzie. Beneficjum to otrzymał z prezenty dziedzica miasta Pilicy. Na urząd plebański instytuowano go 13 sierpnia 1791 r., zaś introdukcja do kościo-

¹ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (AACz) sygn. KK 89, s. 191, 220-221; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast i pamiątek w olkuskiem, Mariówka Opoczyńska* 1933, s. 63, 66-67.

² Zdaniem ks. Bolesława Stanisława Kumora w latach 1784-1789 ks. L. Zaborski był kustoszem kapituły pilickiej, z czym związane było probostwo w Słupi. Niestety nie wzmiankuje go w tym okresie, jako plebana w Słupi ks. Jan Wiśniewski – B. S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 3, Kraków 2000, s. 385, 389; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, reprint, Kielce 2000, s. 248.

³ AACz sygn. KD 335, s. 71.

ła mrzygłodzkiego odbyła się 12 października tr.⁴ W działalności parafialnej wspomagało go dwóch mansjonarzy. Pierwszym z nich był ks. Paweł Barański, który 24 stycznia 1760 r. z woli Konsystorza Generalnego w Krakowie przyjął prowizję przy tym kościele. Drugim był ks. Józef Czerwieński, który w lipcu 1785 r. został instytuowany przez tenże konsystorz krakowski z prezenty wójta i plebana mrzygłodzkiego. Dzięki zgodnej współpracy proboszcza z mansjonarzami udało się restaurować miejscowy kościół, a także plebanię i zabudowania gospodarcze⁵. W roku 1800 ks. L. Zaborski został administratorem probostwa w Kidowie. Niestety w dziewięć lat później pogorszył się stan jego zdrowia tak, iż w 1819 r. utracił całkowicie wzrok. Pomimo tych trudności był wytrawnym kaznodzieją i niez mordowanym spowiednikiem, a nade wszystko zasłynął jako organizator szkół elementarnych w powiecie pilickim. Zmarł 14 maja 1821 r. w Mrzygłodzie, gdzie został pochowany na miejscowym cmentarzu grzebalnym⁶.

2. Działalność na stanowisku organizatora szkół elementarnych

Ostatnie lata życia ks. Ludwika Zaborskiego były poświęcone dziełu krzewienia oświaty wśród najuboższych. W dniu 23 kwietnia 1817 r. Komisja Województwa Krakowskiego mianowała go organizatorem szkół początkowych w powiecie pilickim. Podstawą do prowadzenia prac na tym stanowisku był reskrypt Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 11 marca tr. w „Przedmiocie roz-

⁴ AACz sygn. KK 89, s. 91-92, 220-221; AACz KP 87, s. 32; F. Maroń, *Proces kształtowania wschodniej granicy biskupstwa wrocławskiego na tle wydarzeń politycznych przełomu XVIII i XIX wieku. Przyczynek do ustaleń bulli „De salute animarum”* „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 4 (1971), s. 195, 199; H. Błażkiewicz, *Dzieje parafii Pilica w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość” 57 (1982), s. 190.

⁵ AACz sygn. KK 89, s. 116-119; AACz sygn. KP 87, s. 33.

⁶ AACz sygn. KD 335, s. 137-143; AACz sygn. KM 666, s. 209; AACz sygn. KK 89, s. 229-249; A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa elementarnego w obwodach kieleckim i olkuskim województwa krakowskiego (1816-1862)*, Wrocław 1964, s. 19 n; J. Wiśniewski, *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach: będzińskim, dąbrowskim, sączowskim, zawierckim i żareckim oraz parafii Olsztyn, Mariówka Opczyńska 1936*, s. 221-222; Tenże, *Historyczny opis kościołów...*, s. 125-126.

szerzania szkół miejskich i wiejskich”⁷. W kilka tygodni później skonkretyzowano zakres obowiązków organizatorów szkół elementarnych na podstawie instrukcji Komisji Rządowej WRiOP z 29 kwietnia 1817 r., którą 19 maja tr. przesłano ks. L. Zaborskiemu⁸. Ten zaś 22 czerwca tr. wydał okólnik pt. „Głos do trzech stanów organizatora szkółek parafialnych i wiejskich powiatu pilickiego”⁹, gdzie zachęcał duchowieństwo, dziedziców oraz mieszkańców miast i wsi do wsparcia dzieła oświatowego. Dalej w celu lepszego skoordynowania pracy szkolnej podzielił powiat pilicki na pięć sekcji, czyli na następujące okręgi szkolne: kromołowski, pilicki, szczekociński, wolbromski i żarnowiecki. Jednocześnie na przełomie czerwca i lipca przesłał okólniki „Do Pasterzy JW. Kolatorów, Dziedziców, włościan i gmin”¹⁰ poszczególnych okręgów, które bezpośrednio poprzedzały organizowanie szkół elementarnych. Działalność na tym stanowisku spotkała się w wielu wypadkach z uznaniem i życzliwością, czego wyrazem była „Mowa na przywitanie Wgo JMPci Xiędza Kanonika i organizatora szkół”, która została wygłoszona przez Ignacego Łysakowskiego 18 lipca 1817 r. w Wolbromiu¹¹. W piśmie z 7 sierpnia tr. Komisja Województwa Krakowskiego stwierdziła, iż „nie oszczędza wszelkich środków do uregulowania szkółek, w której urządzisz zasady religii i moralności”, a po drugie „zaprowadzenie jednostajnych książek do nauki”¹². Ponadto w następnym roku wytworzona została liczna korespondencja, co jednoznacznie świadczyło o wkładzie organizatora w dzieło oświatowe. Doceniał to oczywiście prezes Komisji Województwa Krakowskiego, który 3 czerwca 1818 r. mianował ks. L. Zaborskiego egzaminatorem kandydatów na nauczycieli w obwodzie olkuskim. Wybór nie był przypadkowy, gdyż 7 lipca tr. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w wydanym reskrypcie poleciła Komisji Wojewódzkiej, „aby WJB. Zaborskiemu za prace podjęte w organizowaniu szkół elemen-

⁷ AACz sygn. KD 335, s. 137-143; W. Włażlak, *Szkoły elementarne w okręgu pajęczańskim (1808-1832)*, Częstochowa 2001, s. 62.

⁸ AACz sygn. KD 335, s. 145-148; *Zbiór Przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*, t. 1, Warszawa 1866, s. 93-101.

⁹ AACz sygn. KD 335, s. 71-74.

¹⁰ Tamże, s. 55-66.

¹¹ Tamże, s. 263-264.

¹² Tamże, s. 152.

tarnych w powiecie pilickim ukontentowanie swoje oświadczyła¹³. Działalność ks. L. Zaborskiego na tym stanowisku przejawiała się w konkretnych poczynaniach, gdyż 14 września tr. zadysponował dla kandydatów na nauczycieli zestaw potrzebnych dokumentów, który kazał zamieścić w „Dzienniku Wojewódzkim”¹⁴. Niestety kłopoty zdrowotne były zapewne główną przyczyną, iż 7 lutego 1819 r. złożył rezygnację z zajmowanego stanowiska Komisarzowi Wojewódzkiemu Delegowanemu do Obwodu Olkuskiego¹⁵. Ta jednak nie została przyjęta, o czym świadczyła jego działalność na stanowisku egzaminatora kandydatów na nauczycieli. Ostatni dokument z przeprowadzonej czynności egzaminacyjnej ks. L. Zaborski podpisał 30 marca 1821 r.¹⁶ Z tego należy wnosić, iż urząd organizatora szkół elementarnych piastował aż do śmierci.

a) Organizowanie szkół elementarnych

Według danych z 15 kwietnia 1812 r. na terenie powiatu pilickiego było 21 szkół miejskich i wiejskich, z których zaledwie 9 funkcjonowało¹⁷. W pięć lat później rząd Królestwa Polskiego podjął dzieło upowszechniania szkolnictwa stopnia najniższego. Podstawą ustanowienia szkoły elementarnej w danej miejscowości było spisanie „Protokołu zawiązania Towarzystwa Szkoły Elementarnej”¹⁸ podpisanego przez organizatora oraz uczestniczących w tym akcie dziedzica lub wójta, plebana i sołtysa. Najwięcej protokołów zawiązania Towarzystw Szkolnych ks. L. Zaborski spisał w 1817 r. Praktycznie sankcjonowały one dotychczasowy stan szkół parafialnych w powiecie pilickim. W aktach tych wskazywano liczne przeszkody w należyтым funkcjonowaniu szkół elementarnych. Poniżej sporządzono wykaz Towarzystw Szkół Elementarnych w powiecie pilickim z uwzględnieniem następujących elementów: miejscowość i jej przynależność do

gminy i parafii, data powstania Towarzystwa Szkolnego, miejscowości włączone do szkoły, rodzaj własności (szlachecka lub narodowa) oraz informacja czy był budynek szkolny.

1. **Blanowice** – gmina (gm.) i parafia (par.) Kromolów. Towarzystwo Szkoły Elementarnej (TSE) powstało w 1817 r. Należały wsie: Blanowice i Piecki. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego¹⁹,
2. **Bydlin** – gm. i par. Bydlin. TSE powstało 12 II 1819 r. Należały wsie: Bydlin, Krzywopłoty, Załęże i Zawadka. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego²⁰,
3. **Bzów** – gm. i par. Kromolów. TSE powstało w 1817 r. Należała wieś Bzów. Wieś szlachecka. Był budynek szkolny²¹,
4. **Chlina** – gm. i par. Chlina. TSE powstało 5 IX 1817 r. Należały wsie: Chlina i Udorz. Pierwsza była wsią narodową, zaś druga była wsią szlachecką. Brak budynku szkolnego²²,
5. **Chruszczobród** – gm. i par. Chruszczobród. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Chruszczobród, Bugaj, Trzebyczaka i Tucznobaba. Dwie pierwsze były wsiami szlacheckimi, zaś dwie ostatnie były wsiami narodowymi. Był budynek szkolny²³,
6. **Ciągowice** – gm. i par. Ciągowice. TSE powstało 14 VII 1817 r. Należały wsie: Ciągowice, Turza i Zazdrość. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego²⁴,
7. **Dłużec** – gm. i par. Wolbrom. TSE powstało 3 IX 1817 r. Należały wsie: Dłużec i Lgota. Wsie narodowe. Wynajmowano budynek szkolny²⁵,
8. **Giebło** – gm. i par. Giebło. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Giebło, Gulzów i Mokrus. Pierwsza była wsią przeznaczoną na utrzymanie szpitala w Pilicy, zaś dwie ostatnie były wsiami szlacheckimi. Był budynek szkolny²⁶,

¹⁹ Tamże, s. 53; AACz sygn. KD 335, s. 106-107.

²⁰ Mimo spisanie etatu szkoły przez ks. L. Zaborskiego w 1817 r., TSE zawiązał dopiero dziekan wolbromski ks. Józef Łapanowski – AACz sygn. KD 335, s. 98, 100-101; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 31, 51.

²¹ AACz sygn. KD 335, s. 104-105.

²² Tamże, s. 98, 100-101, 289-291; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 156.

²³ AACz sygn. KD 335, s. 98, 100-101.

²⁴ Tamże, s. 98, 100-101, 156-157, 305-306.

²⁵ Tamże, s. 112-113, 517-519.

²⁶ Tamże, s. 98, 102-103.

¹³ Tamże, s. 205, 209.

¹⁴ A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 54-55.

¹⁵ AACz sygn. KD 335, s. 201.

¹⁶ Tamże, s. 17.

¹⁷ W następnych pięciu latach pogłębił się kryzys w rozwoju szkolnictwa elementarnego – E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1807-1831*, Warszawa 1960, s. 53-54.

¹⁸ A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 21.

9. **Grabowa** – gm. i par. Niegowonice. TSE powstało 30 VI 1817 r. Należały wsie: Błocie, Grabowa, Piaski i Skalbanie. Wsie szlacheckie. Dziedzic obiecał wybudować budynek szkolny²⁷,
10. **Irządze** – gm. i par. Irządze. TSE powstało 31 VII 1817 r. Należały wsie: Irządze, Mikołajowice, Wilgoszcza, Wilków, Wygierzów i Zawadka. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny²⁸,
11. **Karlin** – gm. i par. Kromolów. TSE powstało 16 IX 1817 r. Należały wsie: Karlin i Kiełkowice. Wsie szlacheckie. Wynajmowano budynek szkolny²⁹,
12. **Kąpiele** – gm. i par. Wolbrom. TSE powstało 21 VII 1817 r. Należały wsie: Kąpiele i Kąpiołki. Pierwsza była wsią narodową, zaś druga była wsią szlachecką. Wynajmowano budynek szkolny³⁰,
13. **Kidów** – gm. i par. Kidów. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Dobraków, Kidów, Przychody, Siadczka i Solca. Wsie szlacheckie. Tymczasowy budynek szkolny³¹,
14. **Kroczyce** – gm. i par. Kroczyce. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Kaszkowice, Kroczyce, Lgota Murowana, Podlesie, Przydubsko, Samoszyce i Siemierzyce. Wsie szlacheckie. Tymczasowy budynek szkolny³²,
15. **Kromolów** – gm. i par. Kromolów. TSE powstało w 1817 r. Należało miasto Kromolów i wieś Pomrożyce. Miasto i wieś szlachecka. Był budynek szkolny³³,
16. **Kuźnica Błędowska** – gm. i par. Niegowonice. TSE powstało w 1817 r. Należała wieś Kuźnica Błędowska. W połowie wieś szlachecka i w połowie narodowa. Tymczasowy budynek szkolny³⁴,
17. **Łobzów** – gm. i par. Wolbrom. TSE powstało 5 II 1819 r. Należała wieś Łobzów. Wieś narodowa. Wynajmowano salę szkolną³⁵,

²⁷ Tamże, s. 106-107, 316; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 52.

²⁸ Tamże, s. 19-20; AACz sygn. KD 335, s. 98, 102-103, 319-325.

²⁹ Tamże, s. 106-107, 327, 339.

³⁰ Tamże, s. 114-115, 335, 517-519.

³¹ Tamże, s. 98, 104-105, 344-345; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 52-53.

³² AACz sygn. KD 335, s. 98, 104-105.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 108-109.

³⁵ TSE zawiązał ks. J. Łapanowski – AACz sygn. KD 335, s. 114-115, 517-519; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 30-31.

18. **Małyszycze** – gm. i par. Szczekociny. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Dąbrowica, Jeziorowice, Otoła i Małyszycze. Wsie narodowe. Brak budynku szkolnego³⁶,
19. **Nakło** – gm. i par. Nakło. TSE powstało 1817 r. Należały wsie: Gródek, Łąkietka, Nakło, Szyszki i Witów. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny³⁷,
20. **Niegowonice** – gm. i par. Niegowonice. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Niegowonice, Niegowoniczki i Słotwina. Wsie szlacheckie. Wynajmowano salę szkolną³⁸,
21. **Ogrodzieniec** – gm. i par. Ogrodzieniec. TSE powstało 30 VIII 1817 r. Należało miasto Ogrodzieniec i wieś Podzamcze. Miasto i wieś szlachecka. Był budynek szkolny³⁹,
22. **Pilica** – gm. i par. Pilica. TSE powstało 20 IX 1817 r. Należało miasto Pilica i wsie: Biskupice, Chałupy Markowskie, Kocikowa i Zarzecze. Miasto i wsie szlacheckie. Był budynek szkolny⁴⁰,
23. **Poręba** – gm. i par. Ciągowice. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Dziegciarze, Krzemieda i Poręba. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego⁴¹,
24. **Poręba Dzierżna** – gm. i par. Poręba Dzierżna. TSE powstało 4 IX 1817 r. Należały wsie: Jeżówka i Poręba Dzierżna. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny⁴²,

³⁶ AACz sygn. KD 335, s. 112-113, 485-486; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 33-34.

³⁷ Tamże, s. 51; AACz sygn. KD 335, s. 98, 106-107.

³⁸ Tamże, s. 98, 106-107, 379.

³⁹ Szkoła istniała w 1801 r., co odnotowano w czasie wizytacji ks. Marcina Siemińskiego, komisarza siewierskiego – AACz sygn. KD 335, s. 98, 108-109, 409-410, 418-419.

⁴⁰ Od 1611 r. istniał dom szkolny na cmentarzu przykościelnym, który w 1662 r. nakazał wyremontować bp M. Oborski. W 1778 r. budynek szkolny zlokalizowano na plac kościelny w mieście, który w 1815 r. wyremontowano. Składał się z sali do nauki i mieszkania dla nauczyciela. Projektowano ponadto pozyskać na cele oświatowe szpital przykościelny wystawiony przez ks. proboszcza Jana Korzeckiego. Wieś Biskupice, Kocikowa i Zarzecze początkowo miały należeć do szkoły w Biskupicach – AACz sygn. KD 335, s. 98, 108-109, 172, 181, 425, 428-429, 439-441; H. Błażkiewicz, *Pilica, zarys dziejów i miejscowości*, Kraków 1992, s. 271; Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, t. 3, s. 400.

⁴¹ AACz sygn. KD 335, s. 100-101; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 24.

⁴² AACz sygn. KD 335, s. 98, 110-111, 455-457, 465.

25. **Pradła** – gm. i par. Irządze. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Gołuchowice, Pradła i Siedliszowice. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego⁴³,
26. **Rokitno** – gm. i par. Ciagowice. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Chutki, Kuźnica, Młynek i Rokitno. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego⁴⁴,
27. **Rokitno** – gm. i par. Rokitno. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Kaszczor, Rokitno i Wólka Ołudзка. Wsie narodowe. Był budynek szkolny⁴⁵,
28. **Sadowie** – gm. i par. Irządze. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Bodziejowice, Sadowie, Woźniki i Zagórze. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego⁴⁶,
29. **Siedliska** – gm. i par. Nakło. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Folwark Małachów, Siedliska i Tęgobórz. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny⁴⁷,
30. **Skarżyce** – gm. i par. Skarżyce. TSE powstało 25 XI 1817 r. Należały wsie: Dupice, Morsko, Skarżyce i Żerkowice. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny, który wymagał remontu⁴⁸,
31. **Sławniów** – gm. i par. Pilica. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Dobra, Sławniów i Wierzbka. Wsie szlacheckie. Wynajmowano budynek szkolny⁴⁹,
32. **Strzegowa** – gm. i par. Strzegowa. TSE powstało 30 I 1819 r. Należały wsie: Smoleń i Strzegowa. Wsie szlacheckie. Brak budynku szkolnego⁵⁰,
33. **Szczekociny** – gm. i par. Szczekociny. Brak zawiązania TSE w latach 1817-1822. Należało miasto Szczekociny, przedmieście Zarzecze i wsie: Bonowice i Nawsie. Jedynie Bonowice były wsią naro-

⁴³ Tamże, s. 102-103; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 53.

⁴⁴ AACz sygn. KD 335, s. 100-101.

⁴⁵ Tamże, s. 98, 110-111.

⁴⁶ Szkoła nie działała po 11 II 1819 r. – AACz sygn. KD 335, s. 102-103; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 50-51.

⁴⁷ AACz sygn. KD 335, s. 106-107.

⁴⁸ Tamże, s. 98, 110-111, 483-484, 569-574.

⁴⁹ Tamże, s. 110-111; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 53.

⁵⁰ Szkoła miała być otwarta w 1817 r., jednak nie funkcjonowała z braku dostatecznego wyposażenia. TSE zawiązał ks. J. Łapanowski – AACz sygn. KD 335, s. 98, 110-111, 201-202, 483-484; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 35-36.

- dową, zaś pozostałe miejscowości były własnością szlachecką. Brak budynku szkolnego⁵¹,
34. **Szyce** – gm. i par. Pilica. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Dzwonowice, Sierbowice, Szyce i Szypowice. Pierwsza i ostatnia były wsiami szlacheckimi, zaś dwie pozostałe były wsiami narodowymi. Wynajmowano salę szkolną⁵²,
35. **Wola Libertowska** – gm. i par. Kidów. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Barycz, Kleszczowa, Wierzbica i Wola Libertowska. Pierwsza i ostatnia były wsiami narodowymi, zaś dwie pozostałe były wsiami szlacheckimi. Brak budynku szkolnego⁵³,
36. **Wolbrom** – gm. i par. Wolbrom. TSE powstało 3 IX 1817 r. Należało miasto Wolbrom. Miasto narodowe. Wynajmowano budynek szkolny⁵⁴,
37. **Wysoka** – gm. i par. Chruszczobród. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Wysoka i Wiesiołka. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny⁵⁵,
38. **Zawada** – gm. i par. Irządze. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Grabiec i Zawada. Pierwsza była wsią narodowa, zaś druga była wsią szlachecka. Brak budynku szkolnego⁵⁶,
39. **Zawiercie** – gm. i par. Kromołów. TSE powstało w 1817 r. Należały wsie: Łośnice, Marciszów, Zawiercie i Zawiercie Kromołowskie. Wsie szlacheckie. Był budynek szkolny⁵⁷,
40. **Złożeniec** – gm. i par. Pilica. TSE powstało w 1817 r. Należała wieś Złożeniec. Wieś narodowa. Wynajmowano salę szkolną⁵⁸,
41. **Żarnowiec** – gm. i par. Żarnowiec. TSE powstało 25 VII 1817 r. Należało miasto Żarnowiec i wsie: Przedmieście i Zabrodzie. Miasto i wsie narodowe. Brak budynku szkolnego⁵⁹.

⁵¹ Tamże, s. 20, 22-23; AACz sygn. KD 335, s. 98, 112-113, 485-486.

⁵² W 1817 r. spłonął budynek szkolny – AACz sygn. KD 335, s. 104-105, 505; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 75-76.

⁵³ AACz sygn. KD 335, s. 104-105.

⁵⁴ Szkoła istniała od 1811 r. – AACz sygn. KD 335, s. 98, 112-113, 168-169, 517-519.

⁵⁵ AACz sygn. KD 335, s. 102-103.

⁵⁶ Tamże; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 19.

⁵⁷ AACz sygn. KD 335, s. 104-105.

⁵⁸ Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 49-50.

⁵⁹ Budynek szkolny spłonął 16 VI 1817 r. – AACz sygn. KD 335, s. 98, 114-115, 171, 543-545.

b) Nauczyciele szkół elementarnych

Istotnym elementem funkcjonowania każdej szkoły było ustanowienie przy niej nauczyciela zdolnego podjąć obowiązek nauczania wśród dzieci. Niestety sytuacja w tej mierze była nienajlepsza, gdyż brakowało wykwalifikowanych nauczycieli. Z tego powodu w początkowym okresie, czyli w 1817 r., kiedy ks. L. Zaborski zawiązywał Towarzystwa Szkolne w powiecie pilickim wiele szkół było nieobsadzonych przez nauczycieli. Z kolei w części z nich funkcję nauczyciela pełnili miejscowi organisci, którzy nie spełniali kryteriów wymaganych przez władze szkolne. Zaledwie w kilku szkołach nauczyciele posiadali odpowiednie kwalifikacje. Niedobory w obsadzie personalnej nauczycieli w szkołach wynikały też z innego powodu. Było nim zbyt niskie uposażenia dla nauczyciela, niedogodne warunki lokalowe oraz brak opału dla szkół w okresie zimowym. W sprawozdaniach brak było często danych personalnych nauczyciela, zaznaczając tylko, iż dzieci uczył organista lub, że był nauczyciel.

Jak wynikało z raportów organizatora szkół w 1817 r. na terenie powiatu pilickiego nauczyciele pracowali w następujących szkołach: Dłużec – Wacław Faberski⁶⁰, Kąpiele – Franciszek Kaczorowski⁶¹, Kroczyce – Jan Piotrowski⁶², Kromołów – Michał Gembariski⁶³, Łobzów – Józef Wielowiejski⁶⁴, Skarżyce – organista Franciszek Lusiecki⁶⁵, Wolbrom – Feliks Kiciński⁶⁶, Złożeniec – Józef Dobrowolski⁶⁷, Żarnowiec – Franciszek Kotoński⁶⁸. W następnym roku w szkole

⁶⁰ Tamże, s. 518.

⁶¹ Uczył tylko dzieci w kościele – AACz sygn. KD 335, s. 335, 518.

⁶² Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 56.

⁶³ Był mieszczańcem z Kromołowa, gdzie się kształcił – AACz sygn. KD 335, s. 366.

⁶⁴ Tamże, s. 518.

⁶⁵ Tamże, s. 483, 574.

⁶⁶ Tamże, s. 518, 522.

⁶⁷ Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 61.

⁶⁸ W latach 1809-1810 był pisarzem w Urzędzie Poczтовым. Następnie objął obowiązki nauczyciela w Żarnowcu „oczekując patentu przyrzeczonego przy oddaniu dokumentu kwalifikacji w Komisji Obwodu Olkuskiego rb. w dniach maja”. Żona jego prowadziła zajęcia praktyczne z dziewczętom w tejsze szkole. Nauczyciel za swą pracę otrzymał pozytywną opinię Dozoru Szkolnego, gdzie zapisano „dostateczną odbiera zaletę za pilność, moralność, obyczajność, przykładność, zgoła dotąd w obowiązkach nauczyciela żadna w nim plama nie jest dojrzana” – AACz sygn. KD 335, s. 548; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 55.

Irządze nauczanie dzieci rozpoczął ks. Ksawery Lademan⁶⁹, zaś 29 czerwca 1819 r. patent na nauczyciela szkoły w Ciągowicach otrzymał Józef Kaliński, który zdał egzamin 1 lutego tr. przed ks. L. Zaborskim w Mrzygłodzie⁷⁰. Od 1820 r. w szkole w Grabowej pracę podjął nauczyciel Pieglowski⁷¹. W innych szkołach zajęcia lekcyjne prowadzili tylko organisci, którzy nie posiadali odpowiednich kwalifikacji. Było tak w następujących szkołach: Chlina⁷², Kidów⁷³, Niegowonice⁷⁴, Ogrodzieniec – od 1821 r. pracę podjął Stanisław Durychowski⁷⁵, Siedliska⁷⁶, Strzegowa⁷⁷, Szczekociny – od 1821 r. pracę podjął Wincenty Radwański⁷⁸. W pozostały 23 szkołach nie było żadnego nauczyciela⁷⁹. Należy zauważyć, iż na 17 protokołów egzaminacyjnych na nauczycieli sporządzonych przez ks. L. Zaborskiego, zaledwie 2 z nich podjęło działalność na terenie powiatu pilickiego⁸⁰.

c) Warunki materialne szkół i nauczycieli

Warunki bytowe szkół i nauczycieli były uzależnione od etatu szkolnego spisywanego według zalecenia przesłanego 19 maja 1817 r. przez Komisję Województwa Krakowskiego do organizatora szkół elementarnych. Był to tzw. „wykaz statystyczny, obejmujący nazwiska parafii głównych gmin, ludność, dymy, gatunek gospodarzy”⁸¹.

⁶⁹ AACz sygn. KD 335, s. 324.

⁷⁰ Urodził się 24 III 1801 r. w Mrzygłodzie, gdzie kształcił się pod opieką ks. L. Zaborskiego – AACz sygn. KD 335, s. 7, 12, 305-308.

⁷¹ Tamże, s. 315-317; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 64.

⁷² AACz sygn. KD 335, s. 291.

⁷³ Tamże, s. 345.

⁷⁴ Tamże, s. 382.

⁷⁵ 11 XI 1820 r. stawiał się na egzamin, jednak z braku odpowiednich dokumentów, nie został do niego dopuszczony – AACz sygn. KD 335, s. 15, 418; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 59.

⁷⁶ Tamże, s. 71.

⁷⁷ Zdaniem Antoniego Artymiaaka ks. L. Zaborski nie chciał powierzyć posady nauczyciela tej szkoły organiscie – AACz sygn. KD 335, s. 189; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 34.

⁷⁸ Tamże, s. 23; AACz sygn. KD 335, s. 487, 490.

⁷⁹ W Błanowicach miał być nauczyciel, jednak nie podano jego danych personalnych, ani od kiedy pracował – Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 53.

⁸⁰ AACz sygn. KD 335, s. 3-17.

⁸¹ Tamże, s. 149-150.

Władze szkolne żądały także dokładnego opisu składek szkolnych, czyli ilość zbieranych składek zbożowych, deklarowanego opał z wyszczególnieniem pensji nauczyciela i funduszu szkolnego⁸². Niestety nie zawsze przestrzegano tę zasadę, czego przykładem była szkoła w Chlinie, gdzie podczas spisowania etatu szkolnego w dniu 5 września 1817 r. wyznaczono etat szkolny w wysokości 290 złp, nie podając ile z tego przysługiwało nauczycielowi. Podano tylko, iż na ogrzewanie szkoły przyznano 10 sągów drzewa. W międzyczasie podjęto próbę wydzielenia szkoły we wsi Udorz, jednak zabiegi te się nie powiodły. Powodem takiego stanu był fakt, iż wieś ta była własnością szlachecką, gdzie były trudniejsze warunki materialne w zorganizowaniu szkoły. Ostatecznie wieś Udorz należała do szkoły w Chlinie⁸³. Precyzyjniejszy opis uposażenia zawarto przy tworzeniu szkoły w Ciągowicach w 1817 r. wyznaczając etat w wysokości 172 złp, z czego nauczyciel miał pobierać zaledwie 100 złp, natomiast na książki i fundusz szkolny przeznaczono 50 złp, zaś na opał 22 złp. Ta suma niestety była niewystarczająca na zakup 9 sągów drzewa z lasu Trzebyckiego⁸⁴. Analogiczne warunki materialne były w szkole we wsi Grabowa, gdzie spisano etat szkolny 30 czerwca 1817 r. Wyszczególniono tutaj liczbę gospodarzy według wiosek. W Grabowej było 24 zagrodników, 10 chałupników i 1 komornik. W Błociu było 4 chałupników i 1 komornik. W Piaskach było 2 zagrodników i 1 półrolnik. W Skałbani było 2 zagrodników, 1 półrolnik, 1 chałupnik i 1 młynarz. Etat nauczyciela wynosił 100 złp, 10 korcy i 17 garnce zboża⁸⁵.

Znacznie lepsze warunki materialne były w szkole w Irządzach. Przy spisaniu etatu szkolnego 31 lipca 1817 r. zaznaczono, iż było tutaj 4 gospodarzy pierwszej klasy, którzy płacili po 8 złp, 51 gospodarzy drugiej klasy, którzy płacili po 4 złp 15 gr, 61 gospodarzy trzeciej klasy, którzy płacili po 2 złp 15 gr, 8 gospodarzy czwartej klasy, którzy płacili po 1 złp 10 gr oraz 2 gospodarzy piątej klasy, którzy płacili po 15 gr. Do tego dochodziły jeszcze datki w zbożu składane w następujących ilościach: półrolnicy (I klasa) – 3 garnce żyta, 2 garnce jęczmienia, 3 garnce owsa, 2 kwarty grochu i 2 garnce ziemniaków,

⁸² Tamże, s. 37.

⁸³ Tamże, s. 290-293, 507-508.

⁸⁴ Tamże, s. 305.

⁸⁵ Tamże, s. 315; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 65.

zagrodnicy (II klasa) – 2 garnce żyta, 1 garniec jęczmienia, 1 garniec tatarski, 2 garnce owsa, 1 kwarta grochu i 1 garniec ziemniaków. Cały etat szkoły oszacowano na 430 złp 20 gr, z czego nauczyciel miał otrzymywać 300 złp, a na fundusz szkolny przeznaczono 130 złp 20 gr⁸⁶.

Wydaje się, iż podobne warunki materialne były w szkole we wsi Karlin zorganizowanej 16 września 1817 r. Do pierwszej klasy należał 1 gospodarz, który płacił 6 zł oraz składał 6 garnce żyta, 3 garnce jęczmienia, 1 garniec grochu, 3 garnce tatarski, 6 garnce owsa i 16 garnce ziemniaków. Do drugiej klasy należał 1 gospodarz, który płacił 3 złp 15 gr oraz składał 3 garnce żyta, 1 garniec i 2 kwarty jęczmienia, 2 kwarty grochu, 1 garniec i 2 kwarty tatarski, 3 garnce owsa i 8 garnce ziemniaków. Do trzeciej klasy należało 2 gospodarzy, którzy płacili po 2 złp oraz składali 2 garnce żyta, 1 garniec i 1 kwartę jęczmienia, 1 kwartę i 1 kwaterekę grochu, 1 garniec i 1 kwartę tatarski, 2 garnce owsa i 6 garnce ziemniaków. Do czwartej klasy należało 3 gospodarzy, którzy płacili po 1 złp 15 gr oraz składali 1 garniec żyta, 3 kwarty jęczmienia, 1 kwartę grochu, 3 kwarty tatarski, 1 garniec owsa i 4 garnce ziemniaków. Do piątej klasy należało 7 gospodarzy, którzy płacili po 1 złp oraz składali 1 garniec żyta, 2 kwarty jęczmienia, 3 kwaterek grochu, 2 kwarty tatarski, 1 garniec owsa i 3 garnce ziemniaków. Do szóstej klasy należało 2 gospodarzy, którzy płacili po 15 gr.⁸⁷ Do szkoły tej należała wieś Kielkowice, z której pozyskiwano 33 złp 20 gr. Tutaj do pierwszej klasy należało 6 gospodarzy, którzy płacili po 2 złp, do drugiej klasy należało 17 gospodarzy, którzy płacili po 1 złp i do trzeciej klasy należało 4 gospodarzy, którzy płacili po 20 gr. Na opał w szkole organizator proponował ustanowić 15 sągów drzewa⁸⁸.

Średniej wielkości było uposażenie szkoły we wsi Kidów, mimo iż obejmowała ona terytorium całej parafii o tej samej nazwie. Do pierwszej klasy należeli Żydzi z Kidowa, którzy płacili po 3 złp 12 gr, do drugiej klasy należało 71 gospodarzy, którzy płacili po 3 złp, do trzeciej klasy należało 22 gospodarzy, którzy płacili po 2 złp, do czwartej klasy należał 1 gospodarz, który płacił 1 złp, do piątej klasy należało 8 gospodarzy. Ponadto półrolnicy (II klasa) składali 3 garnce żyta, 2 garnce jęczmienia, 2 garnce tatarski i 8 garnce ziemniaków.

⁸⁶ AACz sygn. KD 335, s. 320-325, 486.

⁸⁷ Tamże, s. 327-333.

⁸⁸ Tamże, s. 106-107, 339-340.

Zagrodnicy (III klasa) składali 2 garnce żyta, 1 garniec jęczmienia, 2 kwarty grochu, 1 garniec tatarski i 4 garnce ziemniaków. Łącznie etat szkoły oszacowano na 279 złp, z czego pensja nauczyciela wynosiła 200 złp, zaś fundusz szkolny 79 złp⁸⁹.

Jedno z najwyższych uposażeń ustanowiono w szkole miejskiej w Kromolowie, gdzie etat szkoły wynosił 644 złp. Całość stanowiło 12 gospodarzy pierwszej klasy, którzy płacili po 6 złp, 20 gospodarzy drugiej klasy, którzy płacili po 6 złp, 40 gospodarzy trzeciej klasy, którzy płacili po 5 złp, 44 gospodarzy czwartej klasy, którzy płacili po 4 złp oraz 38 gospodarzy piątej klasy, którzy płacili po 2 złp. Ponadto na ogrzewanie szkoły przyznano 20 sągów drzewa⁹⁰. Nieco mniejsze uposażenie szkoły było w Niegowonicach, gdzie oszacowano je na 408 złp 15 gr. Nauczyciel pobierał pensję w wysokości 300 złp, zaś na fundusz szkolny wydzielono 108 złp 15 gr. Ponadto nauczyciel korzystał z ogrodu, na który składało się 1,5 morgi chełmińskiej⁹¹.

Odmianą sytuację finansową miała szkoła w Gieble, do której należała jeszcze wieś Gulzów i Mokrus. Dochody z Giebla były przeznaczane na utrzymanie szpitala w Pilicy, o czym pisał organizator szkół w sprawozdaniu do władz szkolnych zaznaczając, iż jest to „wieś funduszowa”⁹². Z tego powodu uposażenie szkoły stanowiły dwie pozostałe wioski, z których pobierano następujące dochody: 22 półrolników płaciło po 4 złp oraz składało 4 garnce żyta, 2 garnce jęczmienia, 2 garnce tatarski, 1 garniec grochu, 8 garncy ziemniaków, 8 główek kapusty, 4 zagrodników płaciło po 3 złp oraz składało 3 garnce żyta, 1 garniec jęczmienia, 1 garniec tatarski, 1 kwartę grochu, 1 garniec owsa, 6 garncy ziemniaków, 6 główek kapusty, 2 chałupników płaciło po 1 złp 15 gr oraz składało 1 garniec żyta, 1 garniec owsa, 4 garnce ziemniaków, 4 główki kapusty, zaś 2 komorników zobowiązano do prac służebnych w szkole⁹³. Niestety w przypadku tej szkoły nie sporządzono ostatecznego bilansu rozliczeniowego uposażenia z uwzględnieniem pensji nauczyciela.

⁸⁹ Tamże, s. 344-345.

⁹⁰ Tamże, s. 369-374.

⁹¹ Tamże, s. 380-382.

⁹² Tamże, s. 102-103.

⁹³ Tamże, s. 383, 385.

Trudną sytuację materialną odnotowano w dwóch szkołach na terenie parafii pilickiej. Wprawdzie miasto Pilica miała dobrze uposażoną szkołę z zadeklarowanym funduszem 600 złp, jednak jak pisał ks. L. Zaborski organizację tej szkoły zawieszono oczekując jednoznacznej postawy władz wojewódzkich. Powodem takiego stanu była nieuregulowana sprawa wsi Złożeniec, z której dotychczas pobierano dziesięcinę gromadzką na utrzymanie szkoły. Ponadto ważyły się losy wsi Biskupice i Kocikowa, gdzie projektowano założenie szkoły wspólnie z kilkoma innymi wioskami. Ostatecznie wspomniane wioski włączono do szkoły pilickiej⁹⁴, zaś miejscowości Dobra, Sławniów i Wierzbka stanowiły Towarzystwo Szkolne w Sławniowie. We wsi Dobra było 15 półrolników i 3 komorników, w Sławniowie było 28 półrolników, 8 zagrodników i 6 chałupników, zaś we wsi Wierzbka było 17 półrolników, 4 zagrodników i 4 komorników. Do tej szkoły zadeklarowano także 20 sągów drzewa na opał, jednak nie udało się ustalić, czy faktycznie powyższe uposażenie zrealizowano, gdyż brak tutaj jednoznacznych wyliczeń⁹⁵.

Niewiele większą dbałość o stan materialny szkoły wykazali mieszkańcy miasta Ogrodzieńca i wioski Podzamcze. W momencie zawiazania Towarzystwa Szkolnego w Ogrodzieńcu było 10 gospodarzy drugiej klasy, 46 trzeciej klasy, 11 czwartej klasy, 30 piątej klasy, zaś w Podzamczu zarejestrowano 8 gospodarzy drugiej klasy, 10 trzeciej klasy i 10 czwartej klasy. Taksa zbożowa i pieniężna była ustalona

⁹⁴ Miasto Pilica zadeklarowało 300 złp oraz 300 złp pochodziło z dziesięciny ze wsi Złożeniec, której w latach 1817-1818 niestety nie pobierano, dlatego wniesiono petycję do rządu o zwrot tychże należności. Dodatkowe uposażenie miały stanowić dwie inne wioski: Chałupy Markowskie i Zarzeczce, w których mieszkało: 1 zagrodnik (III klasa), 9 chałupników (IV klasa) i 8 komorników (V klasa). Z kolei w Biskupicach było 12 półrolników (II klasa) i 6 zagrodników (III klasa). W Kocikowej było 13 półrolników (II klasa), 4 zagrodników (III klasa) i 1 komornik (IV klasa). Półrolnicy płacili po 4 złp i składali po 4 garnce żyta, 2 garnce jęczmienia, 2 garnce tatarski, 1 garniec grochu, 1 garniec owsa, 8 garncy ziemniaków i 8 główek kapusty. Zagrodnicy płacili po 3 złp i składali po 3 garnce żyta, 1 garniec jęczmienia, 1 garniec tatarski, 1 kwartę grochu, 1 garniec owsa, 6 garncy ziemniaków i 6 główek kapusty. Chałupnicy płacili po 1 złp 15 gr i składali po 1 garniec żyta, 1 garniec owsa, 4 garnce ziemniaków i 4 główki kapusty. Ponadto dominium pilickie wyznaczyło 12 sągów drzewa na opał – AACz sygn. KD 335, s. 171, 428, 430-431, 439-443; Błażkiewicz, *Pilica, zarys dziejów...*, s. 271.

⁹⁵ AACz sygn. KD 335, s. 108-111, 384, 428-486.

w następujący sposób: druga klasa składała 4 garnce żyta, 2 garnce jęczmienia, 1 garniec tatarski, 1 garniec grochu, 2 garnce owsa, 4 garnce ziemniaków oraz płacili po 4 złp, trzecia klasa składała 2 garnce żyta, 1 garniec jęczmienia, 2 kwarty tatarski, 1 garniec owsa, 2 garnce ziemniaków oraz płacili po 2 złp, czwarta klasa składała 1 garniec żyta, 2 kwarty jęczmienia, 1 kwartę tatarski, 2 kwarty owsa, 1 garniec ziemniaków oraz płacili po 1 złp, a także piąta klasa, której członkowie płaciła po 15 gr. Ponadto było 3 szynkarzy i 1 młynarz, którzy płacili po 6 złp. Całość uposażenia szkoły oszacowano na 242 złp, z czego 150 złp przeznaczono na pensję nauczyciela, zaś 92 złp wydatkowano na książki i utrzymanie szkoły. Ponadto nauczyciel korzystał z ogrodu o powierzchni 1 morgi chełmińskiej, a na ogrzewanie szkoły dziedzic podarował 12 sagów drzewa z własnego lasu. W sprawozdaniu sporządzonym z racji zawiązania TSE z 30 sierpnia 1817 r. zaznaczono, iż „ordynaria całoroczna pod opieką Dominialną wybierana będzie przez Burmistrza i Radnego na ś[w.] Marcina corocznie, z połową pieniędzy, a druga połowa pieniędzy na nowy rok, zaś z Podzamcza, przez Sołtysa i Radnego i udziela się Nauczycielowi kwartalnie z góry”⁹⁶. Niestety wspomniany etat szkoły nie był wystarczający na utrzymanie nauczyciela, gdyż uczył tutaj tylko organista z miejscowej parafii.

Jeszcze niższe uposażenie odnotowano w dwóch kolejnych szkołach. Pierwsza z nich znajdowała się w Porębie Dzierżonej, gdzie etat szkolny przedstawiał się następująco: 1 arendarz (I klasa) płacił 18 złp, 4 kmieci (II klasa) płacili po 8 złp oraz składali 8 garncy żyta, 4 garnce jęczmienia, 1 garniec grochu, 4 garnce owsa, 1 korzec ziemniaków, 22 zagrodników (III klasa) płaciło po 4 złp oraz składali po 4 garnce żyta, 2 garnce jęczmienia, 2 kwarty grochu, 2 garnce owsa, 8 garncy ziemniaków, 9 zagrodników mniejszych (IV klasa) płacili po 3 złp oraz składali po 3 garnce żyta, 1 garncu i 2 kwarty jęczmienia, 1 kwartę i 2 kwatunki grochu, 1 garniec i 2 kwarty owsa, 6 garncy ziemniaków, a także 3 komorników (V klasa), którzy nie byli zobowiązani do żadnych świadczeń na rzecz szkoły. Łącznie uposażenie obliczono na 165 złp, z czego na pensję nauczyciela przeznaczono 100 złp, zaś 65 złp stanowiło fundusz szkolny. Ogród i opał dla szkoły zadeklarował dzie-

⁹⁶ Tamże, s. 418-423.

dzic⁹⁷. Analogiczna sytuacja była w szkole skarżyczej, do której należało kilka wiosek. W Skarżycach zadeklarowano 8 półrolników, 9 zagrodników i 6 chałupników. We wsi Duplice było 7 półrolników, 5 zagrodników i 1 chałupnik. We wsi Morsko było 15 półrolników i 3 chałupników. W Żerkowicach było 15 półrolników, 3 zagrodników i 6 chałupników. Razem z powyższych miejscowości dochód szkolny oszacowano na 170 złp. Sytuacja uległa zmianie po formalnym zawiązaniu TSE w dniu 25 listopada 1817 r., kiedy uposażenie wzrosło do 214 złp, z czego na pensję nauczyciela przeznaczono 108 złp, zaś 106 złp stanowiło fundusz szkolny⁹⁸.

Wydaje się, iż bardziej klarowna sytuacja materialna była w szkole w miasteczku Szczekociny, do której należały trzy wsie: Bonowice, Nawsie i Zarzecze. W wioskach tych było 35 zagrodników, którzy płacili po 2 złp oraz składali po 2 garnce 2 korce żyta, 1 garniec 3 kwarty i 2 korce jęczmienia, 1 kwartę i 8 garncy grochu, 2 kwarty i 17 garncy tatarski, 2 garnce i 2 korce owsa, 4 garnce ziemniaków. Z kolei ze Szczekocin 6 gospodarzy pierwszej klasy płaciło po 18 złp, 5 gospodarzy drugiej klasy płaciło po 9 złp, 5 gospodarzy trzeciej klasy płaciło po 6 złp, 6 gospodarzy czwartej klasy płaciło po 4 złp i 13 gospodarzy piątej klasy płaciło po 2 złp. Niestety była też druga klasyfikacja mieszkańców Szczekocin, według której miano płacić następujące stawki pieniężne: (klasa I) 10 gospodarzy po 9 złp, (klasa II) 19 gospodarzy po 6 złp, (klasa III) 27 gospodarzy po 4 złp, (klasa IV) 34 gospodarzy po 2 złp i (klasa V) 30 gospodarzy po 1 złp. Razem zadeklarowano 157 gospodarzy, co dawało 631 złp uposażenia dla szkoły. Ponadto organizator wyznaczył 24 sági drzewa na opał⁹⁹. Powyższe wyliczenia niewiele dawały, gdyż szkoła szczekocińska w omawianym okresie nie funkcjonowała.

Takich zaniedbań nie odnotowano w miasteczku Wolbrom, gdzie nauczycielowi wypłacano 500 złp z kasy miejskiej oraz dawano drzewo na opał. Na terenie parafii Wolbrom zorganizowano jeszcze dwie inne szkoły. We wsi Kąpiele uposażenie nauczyciela wynosiło 150 złp, zaś w Łobzowie nauczyciel miał otrzymywać 270 złp. Nieste-

⁹⁷ Według organizatora potrzebnych było 20 sagów drzewa – AACz sygn. KD 335, s. 456-460, 464, 466-468.

⁹⁸ Tamże, s. 483, 570-574.

⁹⁹ Tamże, s. 112-113, 486, 493-501.

ty dopiero po formalnym zawiązaniu TSE w 1819 r. w Łobzowie nauczycielowi przyznano 240 złp¹⁰⁰. Podobne do szkoły woltbromskiej było uposażenie nauczyciela w miasteczku Żarnowiec, gdzie organizator w dniu 1 czerwca 1817 r. w etacie szkoły wyznaczył na ten cel 600 złp, które miano wypłacać z kasy miejskiej. Niestety pobierano tylko 400 złp z ustalonego wcześniej etatu. Pewną rekompensatę stanowiło pole uprawne, z którego miał korzystać nauczyciel. Areal ten wynosił 15 łokci i 4 zagony ziemi. Nie było żadnej ordynarii, jedynie 60 złp wyznaczono na opał za 6 sągów drzewa, które władze austriackie zniosły. Ogólnie biorąc etat ten nie był wystarczający dla tejże szkoły, o czym pisał organizator proponując jednocześnie 12 sągów drzewa na opał¹⁰¹.

d) Dzieci szkolne

Według zaleceń władz oświatowych do szkoły w mieście obowiązane były chodzić dzieci w wieku od 6 do 12 lat, zaś na wsi od 7 do 12 lat¹⁰². W akcie zawiązania Towarzystwa Szkolnego zapisywano liczbę dzieci mających uczęszczać na zajęcia lekcyjne. Do szkoły w Chlinie należało 83 dzieci z tego w samej Chlinie było 30 chłopców i 26 dziewczynek, zaś we wsi Udorz 15 chłopców i 12 dziewczynek¹⁰³. Do szkoły w Ciągowicach należało zaledwie 35 dzieci. Niestety z powodu braku budynku szkolnego dzieci te nie uczestniczyły w zajęciach szkolnych¹⁰⁴. Do szkoły w Grabowej należało 66 dzieci, z czego w Grabowej było 25 chłopców i 26 dziewczynek, w Piaskach 3 dziewczynki i 3 chłopców, w Skałbani 5 chłopców i 2 dziewczynki oraz w Błociu 2 chłopców¹⁰⁵. Do szkoły w Irządzach należało 102 dzieci, z czego w Irządzach było 22 chłopców i 22 dziewczynki, zaś w pozostałych wiosek należących do tej szkoły uwzględniono tylko dane z Mikołajewic i Zawadki, gdzie było 6 chłopców

¹⁰⁰ Tamże, s. 518; Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa...*, s. 31.

¹⁰¹ Tamże, s. 546-548.

¹⁰² T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964, s. 165; W. Włażlak, *Stan szkolnictwa elementarnego w okręgu pajęczańskim do 1824 roku*, „Prace Wydziału Nauk Humanistycznych. Zeszyty Naukowe Akademii Polonijnej w Częstochowie” (2003), z. 3, s. 298.

¹⁰³ AACz sygn. KD 335, s. 100, 290.

¹⁰⁴ Tamże, s. 100, 306.

¹⁰⁵ Tamże, s. 106, 316.

i 8 dziewczynek. Niestety zabrakło danych z Wilkowa, Wilgoszczy i Wygielzowa¹⁰⁶. Do szkoły w Kidowie należało 146 dzieci, z czego w Kidowie było 15 chłopców i 12 dziewczynek, w Siadczy 6 chłopców i 7 dziewczynek, w Solcu 16 chłopców i 5 dziewczynek oraz we wsi Przychody 21 chłopców i 16 dziewczynek. Zabrakło danych z Dobrakowa¹⁰⁷.

Bardziej szczegółowe dane odnotowano w szkole w Szycach, gdzie uwzględniono liczbę dzieci uczęszczających na zajęcia lekcyjne. I tak we wsi Szyce na 25 chłopców i 20 dziewcząt w zajęciach szkolnych brało udział 16 dzieci. We wsi Sierbowice na 15 chłopców i 13 dziewcząt do szkoły uczęszczało 12 dzieci. We wsi Dzwonowice na 15 chłopców i 10 dziewcząt w zajęciach lekcyjnych brało udział 10 dzieci, zaś ze wsi Szybowice na 7 chłopców i 8 dziewcząt do szkoły uczęszczało 8 dzieci. Ogółem w szkole szyckiej na 113 dzieci w zajęciach szkolnych brało udział zaledwie 44 uczniów¹⁰⁸. Rozbieżne dane pochodzą odnośnie szkoły w Kromolowie, gdzie miało być 75 chłopców i 56 dziewczynek. W innym raporcie zapisano, iż było 126 dzieci, z których zaledwie 60 uczniów mogło brać udział w zajęciach lekcyjnych ze względu na niekorzystne warunki lokalowe. Najbardziej optymistyczne dane zapisał sam organizator w sprawozdaniu dla władz wojewódzkich, gdzie zaznaczył, iż do szkoły winno uczęszczać 150 dzieci¹⁰⁹. Podobne nieścisłości można odnotować w szkole w Gieble, gdzie miało być 35 dzieci. Jednak według danych z dwóch innych wsi należących do tej szkoły miało być tutaj zaledwie 33 uczniów, co wykazywałyby, iż brakowało danych z Giebla. Ostatecznie ustalono, iż z tychże wiosek, czyli z Guzowa i Mokrusu pochodziło 20 chłopców i 11 dziewczynek, z których na zajęcia szkolne uczęszczało 22 dzieci¹¹⁰. Nieścisłości zawierają także sprawozdania ze szkoły w Sławniowie, gdzie organizator zaznaczył, iż było 62 dzieci. Niestety w innym opisie szkoły niepotwierdzonym żadnym podpisem zaznaczono, iż we wsi Sławniów było zaledwie 5 chłopców i 4 dziewczynki, zaś

¹⁰⁶ Tamże, s. 102, 320.

¹⁰⁷ Tamże, s. 104, 344.

¹⁰⁸ Tamże, s. 108, 344, 505.

¹⁰⁹ Tamże, s. 104, 362, 379.

¹¹⁰ Tamże, s. 102, 383.

w przyległych do tej szkoły wioskach: Dobra było 5 chłopców i 4 dziewczynki oraz w Wierzbce było 3 chłopców i 3 dziewczynki¹¹¹.

Bardziej jednoznaczne dane pochodzą z pięciu szkół miejskich powiatu pilickiego, czyli z Ogródzieńca, Pilicy, Szczekocin, Wolbromia i Żarnowca. W pierwszej z nich statystyka przedstawiała się następująco: Ogródzieniec – 50 chłopców i 40 dziewczynki oraz Podzamcze – 11 chłopców i 12 dziewczynek¹¹². W sprawozdaniu odnośnie szkoły pilickiej uwzględniono dodatkowo dzieci żydowskie. I tak w Pilicy było 59 chłopców i 35 dziewczynek z rodzin chrześcijańskich, zaś w gminie żydowskiej było 48 chłopców i 21 dziewczynek. We wsiach należących do tej szkoły liczba dzieci przedstawiała się następująco: Biskupice – 10 chłopców i 8 dziewczynek, Chałupy Markowskie i Zarzecze – 9 chłopców i 11 dziewczynek oraz Kocikowa – 19 chłopców i 16 dziewczynek¹¹³. Analogiczny podział wyznaniowy można odnaleźć w szkole szczekocińskiej, gdzie było 50 dzieci z rodzin chrześcijańskich i 42 z gminy żydowskiej. Z tego w zajęciach szkolnych miało uczestniczyć tylko 38 dzieci. Dane te zapewne nie były kompletne, gdyż nie uwzględniono tutaj dzieci z sąsiednich wiosek¹¹⁴. Z kolei w Wolbromiu do szkoły uczęszczało 51, mimo iż było tutaj 64 chłopców i 51 dziewczynek z rodzin chrześcijańskich oraz 37 chłopców i 39 dziewczynek z gminy żydowskiej¹¹⁵. Analogiczne dane pochodzą z Żarnowca, gdzie było 48 chłopców i 43 dziewczynki z rodzin chrześcijańskich oraz 45 chłopców i 39 dziewczynek z gminy żydowskiej. Niestety na lekcje uczęszczało zaledwie 61 dzieci. Na uwagę zasługuje fakt, iż zachował się z tej szkoły imienny wykaz uczniów¹¹⁶.

Stosowne dane statystyczne odnośnie dzieci pochodzą jeszcze z kilku innych szkół, gdzie klasyfikację przeprowadzono według płci. Dotyczyły one następujących szkół: Dłużec – 28 chłopców i 21 dziewczynek, Kąpiele – 34 chłopców i 19 dziewczynek, Łobzów – 40 chłopców i 33 dziewczynki¹¹⁷ oraz Skarżyce – 13 chłopców i 12 dziewczynek,

¹¹¹ Tamże, s. 110, 425.

¹¹² Tamże, s. 108, 418.

¹¹³ Tamże, s. 108, 428, 440; Błażkiewicz, *Pilica, zarys dziejów...*, s. 271.

¹¹⁴ AACz sygn. KD 335, s. 112, 486-487.

¹¹⁵ Tamże, s. 112, 518-519.

¹¹⁶ Tamże, s. 114, 544-545, 552-559.

¹¹⁷ Egzaminy dzieci z tych szkół odbywały się w Wolbromiu – AACz sygn. KD 335, s. 112, 114, 518-519, 531-532.

a także wioski należące do tej szkoły, czyli Dupice – 6 chłopców i 7 dziewczynek, Morsko 11 chłopców i 6 dziewczynek i Żerkowie – 7 chłopców i 12 dziewczynek¹¹⁸. Z pozostałych 23 szkół w powiecie pilickim nie sporządzono precyzyjniejszych danych, podając zaledwie ogólną liczbę dzieci zdatnych do uczęszczania na zajęcia lekcyjne.

Zakończenie

Po okresie największego upadku szkół elementarnych w latach 1812-1816 dzięki gorliwości ks. L. Zaborskiego rozpoczął się proces reaktywowania zlikwidowanych szkół na terenie powiatu pilickiego. Począwszy od czerwca 1817 r. rozpoczęło się dzieło zawiązywania Towarzystw Szkół Elementarnych, które niestety nie było łatwe, gdyż w tymże roku organizator usankcjonował dotychczas funkcjonujące szkoły. Do 1821 r. formalnie zorganizowano 41 szkół elementarnych, które miały określony zasięg terytorialny, oszacowane uposażenie i ustanowiony lokal, gdzie dzieci miały uczęszczać na zajęcia lekcyjne. Należy jednak zaznaczyć, iż większość szkół przeżywała pewne trudności. Powszechnym mankamentem był brak budynku szkolnego, co powodowało, iż wynajmowano salę szkolną od miejscowych gospodarzy, gdzie nie były najlepsze warunki do prowadzenia lekcji. Powszechnym zjawiskiem było uczenie się dzieci w mieszkaniach organistów w budynkach przykościelnych. Z tego powodu właściciele ziemscy składali obietnicę wybudowania szkoły lub dostarczenia części materiałów budowlanych. Innym problemem w należyтым funkcjonowaniu szkół był brak dostatecznego uposażenia. Świadczyły o tym niskie pensje nauczycieli. Wszystko to powodowało, iż proces otwierania nowych szkół był bardzo powolny. Nie najlepiej było też z frekwencją dzieci, gdyż z połowy istniejących szkół nigdy nie sporządzono żadnych sprawozdań.

¹¹⁸ Tamże, s. 110, 483.

WŁADYSŁAW PIOTR WŁAŻŁAK

Father Ludwik Zaborski's educational activity in the county of Pilica (1817-1821)

Summary

Father Ludwik Zaborski, the parish priest of Mrzyglód, was a distinguished member of the Pilica Chapter. Except for the years 1805-1818 when his parish became part of the Diocese of Kielce, he was attached to the Diocese of Cracow. He was greatly esteemed by both the ecclesiastical and secular authorities. In 1817 the latter entrusted him with the mission of organizing a network of primary schools in the county (*powiat*) of Pilica. With this brief he set out to reactivate the elementary schools that went under in the last years of the Duchy of Warsaw or during the confused early days of the Kingdom of Poland, established under Russian rule in 1815. Having appealed to the clergy, peasants and town-dwellers of the region to cooperate in the task of spreading elementary education, Zaborski himself went through the paperwork necessary for the creation of Elementary School Societies in places where such schools were to open.

The records suggest that most of the elementary schools in the Pilica region were set up in 1817. It did not mean, however, that they were working normally. In some of them even the following year no lessons were taught. In the next phase, beginning in 1819, the *powiat* of Pilica was divided into five school circuits, each of them headed by a superintendent of elementary education.

This re-organization came in good time in so far as Father Zaborski's rapidly deteriorating health made him less and less able to cope. Relieved from the burden of the job of organizing and supervising dozens of schools in the country, he was not yet ready to retire. He joined the board of examiners at a teachers' examination in Olkusz. His dedication and contribution to the task of popular education did not go unrecognized in the ministry: it asked the provincial authorities to honour Father Zaborski by sending him a special letter of thanks.

Translated by A. Branny

KAROLINA STOJEK-SAWICKA

DUSZPASTERSTWO I OPIEKA RELIGIJNA NA DWORZE RADZIWIŁŁÓW NIEŚWIESKICH W XVIII WIEKU

Od zarania dziejów Kościoła instytucjonalnego duszpasterstwo stanowiło podstawową i najważniejszą płaszczyznę działalności duchownych wśród warstw świeckich, było zasadniczym sposobem formowania świadomości religijnej wiernych i kształtowania ich postaw moralnych. Problematyka związana z tym zagadnieniem wymaga podjęcia badań o ukierunkowaniu społeczno-kościelnym, ujmujących dzieje Kościoła nie tylko w aspekcie jego administracyjnej struktury, lecz przede wszystkim w kontekście rozwoju społeczeństwa oraz jego kulturowych i politycznych uwarunkowań¹. Uwzględnienie społecznego kontekstu, w którym ma miejsce życie religijne i zastosowanie socjologicznych zmiennych dla zjawisk religijnych umożliwi nowe, odległe od dotychczasowego czysto formalnego i teoretycznego ujęcia², zagadnienia udziału duchowieństwa w życiu religijnym elit politycznych. Głębsza refleksja nad formami działania i rolą duchownych w strukturze dworów magnackich doprowadzi do poznania witalności życia religijnego wiernych, a przede wszystkim skali wzajemnego przenikania się i oddziaływania tych dwóch różnych pod każdym względem środowisk społecznych. Przyjęcie wieku XVIII jako per-

¹ Zob.: S. L a z a r, *Kierunki badań nad historią religii i Kościoła w aspekcie historycznej socjologii religii*, „Znak” 171, 1968, s. 1139-1159.

² Formalne tj. takie, które znajdowało odzwierciedlenie w traktatach religijnych, zob.: B. R o k, *Duszpasterstwo czasów trwogi, wojny i zarazy. Z dziejów Kościoła katolickiego w czasach saskich*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich*, red. K. S t a s i e w i c z i S. A c h r e m c z y k, Olsztyn 2004, s. 107-115.